

ЗДОБУТКИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

ACHIEVEMENTS OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL SCIENCE AND THEIR INFLUENCE ON THE MODERN DEFINITION OF «JUSTICE» CATEGORY IN CRIMINAL PROCEDURAL LAW

Маслій О.В.,

*здобувач кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
юрист 1 класу, прокурор
Куп'янської міжрайонної прокуратури
Харківської області*

У статті досліджується трансформація поглядів окремих вчених на ключову філософсько-правову категорію сучасної правової системи і місце «справедливості» у побудові механізмів захисту прав і свобод людини. Заслужують на увагу результати порівняльного аналізу сутності категорії «справедливість» у поглядах прадавніх мислителів і сучасних філософів. Практичне значення мають пропозиції щодо методології закріплення цієї категорії на законодавчому рівні шляхом внесення змін і доповнень у статті 7 та 9 кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: справедливість, основні концепції справедливості, справедливість як філософська і правова категорія, аспекти справедливості.

В статье исследуется трансформация взглядов некоторых ученых на ключевую философско-правовую категорию современной правовой системы и место «справедливости» в построении механизмов защиты прав и свобод человека. Заслуживают внимания результаты сравнительного анализа сути категории «справедливость» во взглядах древних мыслителей и современных ученых. Практическое значение имеют предложения относительно методологии закрепления этой категории на законодательном уровне путем внесения изменений и дополнений в статьи 7 и 9 уголовно-процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: справедливость, основные концепции справедливости, справедливость как философская и правовая категория, аспекты справедливости.

Transformation of the views of certain scientists on key philosophical and legal category of the modern legal system and place of “justice” in the construction of mechanisms of human rights and freedoms protection is researched in the article. The results of a comparative analysis of the essence of “justice” category according to the views of ancient philosophers and modern philosophers are worth attention. Suggestions, related to the methodology of approval of this category at the legislative level by introducing changes and amendments to Articles 7 and 9 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, have practical significance.

Key words: justice, basic concepts of justice, justice as a philosophical and legal category, aspects of justice.

Постановка проблеми. Не дивлячись на багатовікову історію вчення про справедливість, й у XXI столітті є місце для плідних дискусій відносно розуміння цієї філософсько-правової категорії. Більшість сучасних дослідників під час розкриття філософської складової спираються на погляди прадавніх мислителів: Платона, Аристотеля, Фрасимаха, Есхіла, Конфуція, а також учених середньовіччя: Блеза Паскаля, Фрідріха Ніцше, Девіда Юма, Густава Радбруха, Джона Мілля та інших.

Загально визнаними авторитетами з проблем розмежування філософської і правової складової категорії «справедливість» визнаються Ніклас Луман, Юрген Габермас, Джон Роулз, Отфريد Гьофе, Роберт Нозік і багато інших зарубіжних вчених.

Певний інтерес мають результати досліджень окремих аспектів сутнісного розуміння справедливості у сучасних дисертаційних дослідженнях В. Булгакова, З. Добощ, В. Самохвалова, Д. Тарасишина та багатьох інших.

Не дивлячись на значний масив і багатоманітність доктринальних поглядів на справедливість,

зберігається потреба у поглиблених дослідженнях цієї комплексної категорії з метою адаптації попередніх вчень (висновків) до реалій сьогодення з одночасним опрацюванням пропозицій щодо механізмів реалізації цього важливого надбання людства у процесуальне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Свого часу Імануїл Кант зазначив, якщо зникне справедливість, життя людей на землі не буде мати ніякої цінності. І дійсно, це явище буття супроводжує кожну людину з моменту народження до смерті. В період її активної діяльності щоденно виникають десятки життєвих ситуацій, в яких постає питання, чи справедливими були дії по відношенню до конкретного індивіда з боку оточуючих, державних органів, безпосередніх керівників, членів сім'ї, інших суб'єктів правовідносин.

Більшість тлумачних словників, сучасних філософських і юридичних енциклопедій не дають визначення цього терміну. Зокрема Володимир Даль у своєму багатотомному виданні півтори сторінки присвячує тлумаченню терміна «справлявать» [1, с. 500] і жодного рядка – «справедливості». І тут одне з двох: або ця кате-

горія є настільки зрозумілою, очевидною і загальновідомою, що не потребує будь-яких пояснень, або, навпаки, вона є настільки безмежною за своєю сутністю, що не вистачає слів, щоб належним чином розтлумачити, що ж таке справедливість.

У загальносвітовій науковій думці простежуються декілька підходів до розуміння цієї базової категорії у побудові суспільних відносин, які умовно можна класифікувати за традиційною схемою: широкий і вузький підхід.

На прикладі філософського розкриття категорії справедливості можна черговий раз переконатись в тому, що краще, ніж це зробили прадавні мислителі, не скажеш.

Для цього достатньо навести наступне визначення: «Оскільки справедливість – поняття відносне і розрізняється в залежності від властивостей предметів і такою ж мірою від особистості, то щодо рівності, яка стосується людей, сперечаються найбільше, і головним чином через хибне судження про самих себе. І олігархи, й демократи, вважаючи, що вони дійшли згоди у відносному розумінні справедливості, переймалися тією думкою, ніби вони розуміють її абсолютно. ... Виходячи з цього справедливо (буде), аби всі рівні владували тією ж самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то повелівав, то корився. В такому випадку ми маємо справу із законом, бо порядок і є закон!» [2, с. 101].

Взагалі перше з чим стикається сучасний дослідник категорії справедливості – багатий спектр філософсько-правової думки зі спробами дати вичерпне визначення цьому поняттю. Існуюча класифікація цих багатоманітних концепцій на метафізичні, космологічні, натуралістичні, теологічні, природно-історичні, нормативістські, антропологічні [3, с. 8] дещо полегшує поглиблене їх вивчення, але разом з тим позбавляє можливості обмежитись під час розкриття сутності категорії якимись групами критеріїв і спонукає для вироблення нових концептуальних поглядів з цього приводу.

Базовими залишаються вчення прадавніх філософів, які розуміли справедливість в двох аспектах: як юридичну категорію, прирівнюючи її до законності і справедливості, і у загальному розумінні як рівномірність і співмірність розподілу у суспільстві матеріальних благ [4, с. 84].

При цьому не тільки представники юридичної науки, а й філософи справедливості нерозривно пов'язують з існуючою у суспільстві системою людських цінностей. Так, Чезаре Беккарія у своєму всевітньо відомому трактаті «О преступлении и наказании» неодноразово наголошував, що такі ліберальні цінності, як честь, свобода, гідність людини забезпечуються не репресіями, а справедливими законами.

Сучасні дослідники сходяться в думці, що в правовому аспекті поняття справедливості досить детально проаналізовано Рудольфом фон Ієрингом, який зробив акценти на тому, що рішення судді, яке відповідає закону, слід визнавати (називати) справедливим, виходячи з того, що поняття справедливості базується на принципі рівності у праві [5, с. 14].

Фундаментальне значення для подальших досліджень має сформована теорія справедливості, значний внесок у становлення якої зроблено американським філософом Джоном Ролзом, який справедливість розглядає як цінність, яка визначає не тільки принципи розподілу соціальних благ у суспільстві, а й визначає основні принципи діяльності всіх соціальних інститутів, що забезпечують реалізацію прав і свобод людини [6, с. 841].

У цьому контексті слушною є позиція В. Зорькіна щодо того, що вирізняються два аспекти справедливості. По-перше, це справедливість зрівнювальна (арифметична), тобто рівність усіх перед законом і судом. По-друге, це справедливість розподільча, пропорційна (геометрична), яка полягає в еквівалентному обміні за принципом «кожному – по заслузі» тощо [7, с. 8].

Згідно з вченням одного з сучасних фахівців політичної філософії Отфріда Гьофе категорія справедливості спирається (базується) на трьох принципах: «живи чесно», «ні з ким не поступай несправедливо», «віддай кожному належне». На його думку, з самого початку справедливість означала лише відповідність діючому праву. Тому не випадково відомство, яке займається питаннями права, і в цілому судова система іменуються юстицією (що в перекладі з латини і є справедливість). Однак вже давно поняття справедливості набуло більш широкого морального значення, не пориваючи при цьому тісного зв'язку з правом [8, с. 71]. Аналіз запропонованого визначення породжує декілька суттєвих запитань, зокрема, щодо критеріїв визначення «несправедливих поступків» і механізмів їх оцінки, а головне – взаємозв'язку філософської і правової складової справедливості. У цьому контексті цікавим і достатньо продуктивним виявилось дослідження історичного шляху формування засад національної теорії справедливості крізь призму її зближення, взаєморозвитку і взаємозбагачення з правом [9, с. 20].

Відповідно до поглядів М. Козюбри термін «справедливість» є ближчим до правової, ніж моральної, свідомості у зв'язку з цим він повинен розглядатися як правова категорія [10, с. 85]. Не заперечуючи цю тезу, слід все ж таки мати на увазі, що позбавляти цю категорію філософського, суспільно-морального значення підстав не має. І в кожній з галузей науки вона має своє специфічне, змістовне навантаження, яке дає можливість вживання її як універсального надгалузевого інституту.

Саме тому у вітчизняній філософії права сформувався підхід до визначення справедливості як особливого механізму, яким підтримується міра рівноваги правових цінностей. При цьому звертається увага на те, що для людини, якій доводиться розбирати чужі конфлікти, розподіляти чужі блага, призначати покарання і таке інше, справедливість є мірою моральної доброчесності [11, с. 274-293].

Вагомою є точка зору, відповідно до якої реалізація ідеї справедливості в такому соціальному зрізі, як право і держава набуває характеру політичної. Свого часу ще Платон виходив із наявності співвід-

ношення між особистою і політичною справедливістю, наголошуючи, що представники влади повинні бути наділені особистою справедливістю, бо інакше всупереч своїй присязі вони будуть служити не всьому народу, а інтересам певних груп [12, с. 41].

У філософському аспекті продуктивним, хоча і не всеохоплюючим, є визначення справедливості як внутрішньої властивості і якості права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальна цінність захищати і культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права. [11, с. 150].

Сучасні дослідники С. Максимов, В. Васильчук в структурі справедливості виділяють два основні аспекти – формальний і реальний – і пропонують розуміти під формальною справедливістю послідовне і безсторонне застосування існуючих в державі правил, а під реальною – відображення найбільш значущих правових цінностей, що є підґрунтям (основою) теорії прав людини [12, с. 279; 13, с. 156].

Цікавою уявляється точка зору, яка пов'язує справедливість з правом через таку спільну внутрішню властивість, як трансценденція (змінюваність), що дає підстави для висновку «справедливість як і право не є щось постійне, незмінне і універсальне, вона як і добро суперечлива, навіть антиполітична» [14, с. 13]. Настільки складними є питання, пов'язані з визначенням співвідношення права і справедливості, свідчать матеріали XXII Всесвітнього конгресу з філософії права і соціальної філософії, який відбувся в Іспанії 24–29 травня 2005 року, за участю провідних фахівців світу у цій галузі [15, с. 237]. Рекомендації цього світового форуму мають практичне значення для розвитку національних правових систем сучасності, формуванні офіційних доктрин, удосконалення загально-понятійного апарату права.

Звертає на себе увагу затребуваність категорії «справедливість» для розкриття змістовності окремих правових понять. Так, наприклад, не викликає заперечень визначення права як «об'єктивно обумовленої, маючої соціально-класовий характер і такою, що відображає вимогу справедливості – загальної форми свободи і рівності» [16, с. 30].

Різні аспекти і особливості змістовного навантаження принципу соціальної справедливості досліджено в контексті окремих галузевих наук на дисертаційному рівні [17, с. 20]. Визнаючи засадничу роль цього принципу, Н. Шаптала вважає, що принцип

соціальної справедливості правового регулювання податкових відносин повинен мати законодавче закріплення [18, с. 96].

У цьому аспекті не можна погодитись з висновком львівських вчених про те, що категорія справедливості не має і не повинна мати свого нормативного визначення та закріплення, тому що внаслідок цього вона втратить здатність належно виконувати свої функції у правотворчому процесі [21, с. 148].

Доречно нагадати, що ще в XIX столітті відомий російський юрист С. Муромцев стверджував, що «справедливість» повинна стати панівною категорією у процесі забезпечення законності і правопорядку у суспільстві [22, с. 154–156].

Стосовно дії принципу справедливості у кримінальному судочинстві, то слід прислухатись до думки О. Гюффе про те, що кримінальні процеси є справедливими у тому випадку, коли покарання отримують усі винні і тільки; покарання визначається виключно мірою вини [23, с. 68].

Не дивлячись на відсутність у кримінально-процесуальному законодавстві спеціальної норми, неофіційна вітчизняна доктрина початку третього тисячоліття виділяла принцип справедливості у якості одного з основних у тогочасній моделі розгляду кримінальних справ у судових стадіях [24, с. 41–46].

Висновки. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (2012 року) фактично позбавляє можливості доповнити офіційну доктрину цим принципом, тому що у главі 2 міститься вичерпний перелік засад кримінального провадження. Однак аналіз правозастосовної практики на усіх стадіях провадження переконує, що без дотримання принципу справедливості унеможливується реальне застосування багатьох засад, перелічених у ст. 7 КПК України.

У зв'язку з цим виникає пропозиція доповнити п. 2 ч. 1 ст. 7 цією категорією, сформулювавши цю засадку як «законність і справедливість» з відповідним розкриттям її сутності у ст. 9 цього Кодексу.

Наведений вибірково аналіз окремих підходів до розуміння категорії «справедливість» дає підстави для висновку про необхідність її визначення у конституційному акті. Крім того, у контексті кримінального процесуального законодавства категорія справедливості повинна бути розкрита серед засад, закріплених у КПК України, як вираз постійної і реальної волі держави щодо не тільки декларування на законодавчому рівні, а й реальному забезпеченні гарантованих прав і свобод людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : 2002. – Т. IV. – С. 500–501.
2. Аристотель. Політика // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Відп. ред. С. Головатий. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – Кн. 3. – С. 101–103.
3. Рабцевич О. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. – М. : Лекс-Книга, 2005. – С. 8–9.
4. Аристотель. Этика. – СПб., 1908. – С. 84.
5. Боннер А. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. – М.: Российское право, 1992 – С. 14.
6. Ролз Д. Теорія справедливості. – Новосибирск, 1995 ; Ролз Дж. Теорія справедливості – К., 2001. – 841 с.
7. Зорькин В. Аксиологические аспекты Конституции России. –2008. – № 4 (65). – С. 8.
8. Хёффе О. Справедливость: Философское введение / пер. с нем. О. Кильдюшева ; под ред. Т. Дмитриева. – М. : Праксис, 2007 – С. 71–79.

9. Добош З. Конвергенція справедливості та права: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / З. Добош. – Львів, 2012 – 20 с.
10. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3 (33–44). – С. 85.
11. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков : Право, 2002 – С. 274–293.
12. Хеффе О. Справедливость: Философское видение / Пер. с нем. О. Кильдюшова ; под ред. Т. Дмитриева. – М. : Праксис, 2007 – С. 41–42.
13. Горбатенко В. Справедливість як соціально-правова цінність // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 150–151.
14. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. – Харьков : Право, 2002. – С. 279–284.
15. Васильчук В. Формальна та реальна справедливість у концепції прав людини // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 156.
16. Козловський А. Справедливість як гносеологічний принцип права // Ерліхівський збірник. – 2002. – Вип. 3. – С. 13.
17. Проблеми права і справедливості в умовах глобалізації // Правоведение. – 2007. – № 7. – С. 237–245.
18. Нерсесянц В. Право: многообразие определений и единство понятия // Советское государство «права». – 1983. – № 10. – С. 30.
19. Шаптала Н. Співвідношення принципів рівності та соціальної справедливості в податково-правовому регулюванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ірпінь, 2012 – 20 с.
20. Шаптала Н. До питання про правову сутність принципу соціальної справедливості податкового законодавства // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 3. – С. 96.
21. Гришук О., Добош З. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія / О. Гришук, З. Добош. – Хмельницький, 2013. – 272 с.
22. Муромцев С. Определение и основное разделение права / Исслед. С. Муромцева. – М. : Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1879. – С. 240.
23. Хеффе О. Справедливость: Философское видение / Пер. с нем. О. Кильдюшова ; под ред. Т. Дмитриева. – М. : Праксис, 2007. – С. 68.
24. Репешко П. Принципы уголовного процесса в стадии судебного разбирательства уголовного дела в суде первой инстанции Украины. – Николаев : Атолла. – 2001. – 258 с.